

MISCEL·LÀNIA

JOSEP FONTANA I L'ÚS SOCIAL DE LA HISTÒRIA¹

JOSEP FONTANA AND THE SOCIAL USE OF HISTORY

Jaume Claret Miranda*
Universitat Oberta de Catalunya

Resum: Semblança sobre l'historiador català Josep Fontana (Barcelona, 1931 – 2018), a través d'una aproximació biogràfica a la seva formació intel·lectual, compromís polític, trajectòria acadèmica, bagatge investigador i tasca editorial. A través d'aquest recorregut biogràfic es vol posar en relleu la coherència del seu plantejament historiogràfic, la seva petja professional i la seva influència més enllà de l'àmbit estricte historiogràfic.

Paraules clau: Fontana, història, historiografia, universitat, bibliografia.

Abstract: Portrait of the Catalan historian Josep Fontana (Barcelona, 1931 - 2018), through a biographical approach to his intellectual training, political commitment, academic practice, research background and editorial work. Through this biographical journey we want to emphasize the coherence of his historiographic approach, his professional career and his influence beyond the strict historiographic field.

Keywords: Fontana, history, historiography, university, bibliography.

¹ Aquest article té el seu origen en la conferència del mateix títol impartida el dilluns 11 de novembre de 2018 a les 17:00 hores a la Sala de Graus de l'Edifici Ramon Llull de la UIB per invitació del professor David Ginard Feron.

* jclaretmi@uoc.edu

Orígens

Començar qualsevol semblança biogràfica de-mana segurament anar al principi. Fontana va néixer el 20 de novembre de 1931 a Barcelona. Quan algun cop li feia veure la coincidència amb la data de la mort de José Antonio Primo de Rivera i Francisco Franco, ell sempre afegia que l'única casualitat que li interessava era amb el decés de Buenaventura Durruti.

Nascut en plena República, escrivia el mateix Fontana: «la meua infantesa conscient va començar en una llibreria “de vell”, la del meu pare, on també teníem l'habitatge familiar, la qual cosa explica que passés moltes hores fullejant les obres més diverses i triant-me les lectures al meu gust».² Tanmateix, la calma va durar poc i aviat arribaren els bombardeigs de la guerra: «una bomba va malmetre la casa on teníem la llibreria, on el meu pare va seguir treballant. El problema era que, si plovia gaire, les runes dels pisos de dalt s'omplien d'aigua, de manera que calia pujar-hi a evitar que s'acumulés en tolls. Recordo, quan ja vivíem al Poble Sec, les matinades de pluja en què el meu pare havia de llevar-se i fer el llarg camí fins a la botiga del carrer Boters per tal d'evitar una inundació».³ No va ser millor la postguerra, quan la botiga va quedar primer tancada perquè calia depurar-la dels llibres prohibits o, posteriorment, quan un cop oberta se succeïren les pressions ideològiques.

I aquí apareixen tres elements essencials en la seva posterior biografia: Barcelona, llibres, vençuts.

Barcelona, llibres, vençuts

Per una banda, cal destacar el seu barcelonisme d'arrel popular. No m'estic referint a la seva militància blaugrana (soci durant tota la seva vida, participà durant molts anys d'una tertúlia intel·lectual-futbolera, única raó per la que era capaç de

fer una pausa en el treball i dels pocs moments en què li he vist perdre els estreps), sinó al seu profund arrelament a la capital catalana i, en especial, a les classes populars que la conformen. Nascut al casc antic, sempre va residir a Poble Sec, va col·laborar amb infinitat d'entitats des de l'associacionisme veïnal fins grups propers a la CUP⁴ i, de fet, el seu darrer acte de significació política va ser tancar la llista electoral d'Ada Colau a l'Ajuntament de Barcelona el 2015.⁵

A més de Barcelona, trobem el vincle amb els llibres. En fer set anys, el seu pare va regalar-li sis llibres, tots en català, perquè pogués iniciar la seva pròpia biblioteca. Segurament, aquell home no s'hauria imaginat que el seu fill els multiplicaria fins superar els cinquanta mil, escampats per tres pisos diferents. A l'immillorable obituari publicat per Carles Geli, aquest recordava com, davant de l'elevada xifra i de la cara d'astorament de l'interlocutor, Fontana seriós li havia dit: «I no em faci la brometa habitual de si els he llegit perquè li asseguro que els conec un per un i sé per què el tinc i què espero de cadascun».⁶

Bona part d'aquests llibres constitueixen avui el seu llegat a la Universitat Pompeu Fabra, als que recentment s'hi han sumat els quinze mil que conservava per a ús «diari», així com diversa documentació. Entre aquests volums més «estimats», tot i que sempre hi van dominar els llibres d'història, resultava molt interessant descobrir la seva devoció per la poesia d'aquí (Maragall, Riba, Salvat-Papasseit...) i de fora

⁴ Ramon Lobo, «No digo que esta sea una batalla entre buenos y malos, pero es una en la que posiblemente perdamos todos», *eldiario.es* (24 de setembre de 2017). Disponible a: https://www.eldiario.es/politica/batalla-buenos-malos-posiblemente-perdamos_0_689431120.html [consultat l'1 de desembre de 2018].

⁵ Joan Serra, «L'historiador Josep Fontana i l'activista Maria Salvo tancaran la candidatura d'Ada Colau», *Ara* (13 d'abril de 2015). Disponible a: https://www.ara.cat/politica/SALVO-FONTANA-COLAU-BARCELONA_EN_COMU_0_1338466282.html [consultat l'1 de desembre de 2018].

⁶ Carles Geli, «Mor amb 86 anys l'historiador Josep Fontana», *El País* (30 d'agost de 2018).

Disponible a: https://cat.elpais.com/cat/2018/08/28/cultura/1535445987_866453.html [consultat l'1 de desembre de 2018].

² Josep Fontana, «Els meus llibres», *La Central* 2 (2005), p. 85.

³ *Ibid.*, p. 87-88.

(Eluard, Quasimodo, Whitman, Milton, Neruda, Blake, Pound, Akhmàtova...). Llibres que, sempre que podia, mirava d'aconseguir en primeres edicions originals⁷ i que convivia amb els ja citats fons documentals, col·leccions de CDs i DVDs i —desapareguts els gats que sempre el van acompanyar— una petita plantació d'orquídies.

Però a banda d'aquesta vessant consumidora, ell mateix va exercir durant dècades com a llibreter. Va reconvertir el negoci del seu pare, tot convertint-lo de reorientar-lo:

«Mancat de vocació de botiguer, vaig inclinar el meu pare que passés a dedicar-se a la venda de restes editorials per correspondència. No va ser fàcil tirar endavant, però d'aquesta experiència de redactar més de cinc-cents catàlegs —havent de llegir prèviament, ni que fos per damunt, molts milers de llibres de la més diversa natura, des de les novel·les de Vicki Baum a tractats de floricultura, per tal de poder explicar per escrit les seves excel·lències—, en vaig treure un aprenentatge profitós: el de la manera de fer que el lector del catàleg descobrís què hi havia en un llibre determinat que podia interessar-lo de manera que pogués sentir-se aconsellat, però mai enganyat».⁸

I, per últim, cal destacar la consciència de vençut, cosa que el portà a la militància política, a la consciència social i al compromís cívic en el sentit més ampli.

Anys de formació

Fill únic del matrimoni Fontana Lázaro, les seves ganes de conèixer van imposar-se a la seva timidesa i el 1951 accedia a la Universitat de Barcelona. Alícia Ximenes Castells, professora de Secundària instal·lada a Inca des de ben jove, va ser companya seva de curs i em comentava com

recordava perfectament aquell jove que sempre anava acompanyat de llibres.⁹

Amb tot, la UB tenia poques coses a oferir-li. Ho explicava amb sarcasme al pròleg del meu llibre *El atroz desmoche*, descrivint un claustre format per mòmies ancorades acadèmica i intel·lectualment en el passat, sense interès ni per la docència ni per la recerca:

«Recuerdo perfectamente la escena. Estábamos los alumnos sentados en el seminario de historia, y ante nosotros se situaron, a punta y punta de la sala, el profesor interino que nos había dado clase por un corto tiempo y la nueva estrella, de quien el primero hacía grandes elogios. Cuando concluyó el panegírico, presentador y presentado se abalanzaron el uno sobre el otro y se abrazaron en medio de la sala, dándose grandes palmadas en la espalda. El espectáculo, agravado por el hecho de que ambos eran de muy distinta estatura, nos dejó asombrados; a contraluz pudimos ver una nubecilla de polvo que se elevaba de unas chaquetas tan enérgicamente sacudidas. Iba a costarnos poco comprobar que la ciencia del nuevo americanista era más polvorienta aun que su chaqueta».¹⁰

Per sort, tres persones i un viatge van esbandir la pols, tot creuant-se en el seu camí i condicionant el futur d'aquell jove que, més aviat, se sentia interessat per les llengües semítiques i, en canvi, es va dedicar a la història. Dos d'ells eren els historiadors Ferran Soldevila i Jaume Vicens Vives.

Soldevila havia quedat marginat a l'exili interior i sobrevivia en el món editorial. El seu messtratge només s'impartia clandestinament a través dels Estudis Universitaris Catalans. Aquestes sessions migsecretes tenien lloc al domicili particular del docent, amb l'assistència de ben pocs deixebles (sovint només el futur geògraf Enric Lluch i Fontana). Gràcies a Soldevila, va poder connectar amb la tradició historiogràfica tan fecunda de la

⁷ Jaume Subirana, *Biblioteques particulars de Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2014, inclou una entrevista amb Fontana sobre la seva biblioteca i el seu vincle amb els llibres.

⁸ Josep Fontana, «Els meus llibres»..., *op. cit.*, p. 88.

⁹ Alícia Ximenes Castells, «En el record» a la secció Cartes i Missatge del *AraBalears* (8 de setembre de 2018).

¹⁰ Josep Fontana, «Prólogo», Jaume Claret, *El atroz desmoche. La destrucción de la universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Barcelona: Crítica, 2006, p. XII-XIII.

Catalunya de la preguerra i, amb les exigències de l'ofici, amb el seu sentit social i el seu instrumental bàsic. D'ell, deia, va aprendre que «al darrere d'un document hi ha éssers humans amb sentiments i problemes».¹¹

Per la seva part, Vicens Vives havia pogut retornar a la UB després d'un llarg periple. Aquell professor magnètic, «una illa de modernitat en un mar de carques retrògrads», autor d'una tesi sobre Ferran el Catòlic, havia decidit aproximar-se a la història econòmica i social contemporànies i estava decidit a aprofitar qualsevol escletxa disponible per aixecar una escola historiogràfica sincronitzada amb el context europeu. Tot i que va morir amb cinquanta anys, el seu impacte va ser extraordinari i va deixar encaminada la recerca (que no el lloc de feina) d'una sèrie de deixebles. Fontana, per exemple, s'havia incorporat com ajudant a la seva càtedra d'Història en la recentment creada Facultat d'Econòmiques (fundada pel mallorquí Josep Lluís Sureda Carrión) i amb la mort de Vicens Vives el 1960 va quedar força en precari.¹²

Com escrivia recentment l'amic i historiador Joan Fuster Sobrepere: «a través de Soldevila i Vicens, Fontana quedaria vinculat als dos camins de resistència i reconstrucció que la historiografia, i la cultura catalana en general, havien de recórrer inevitablement per sobreviure i superar la dictadura».¹³ A més, aquests dos noms li facilitaran nous lligams.

De la mà de Soldevila aconseguirà una estada a Liverpool com a lector el 1956-57 al Departament d'Estudis hispànics, on coincideix i fa amistat amb John Lynch. Allà prendrà contacte amb la historiografia britànica, però també amb una tradició cultural i les formes pragmàtiques de treball dels acadèmics anglesos, a més d'accedir a una bibliografia inimaginable a l'Espanya d'aleshores.

A més de visitar biblioteques i pubs, diàriament escrigué sens falta a la família i inicia una interessant relació epistolar amb els seus mestres.

Gràcies a Vicens Vives, connectaria amb les corrents historiogràfiques de l'Europa continental i, sobretot, amb la figura de Pierre Vilar, també el gener de 1957 des de Liverpool.¹⁴ Provenent de la geografia i del marxisme més ortodox, Vilar era també fill de la segona generació dels *Annales*, algú que sobretot «pensava històricament» els problemes reals de la gent. És a dir, treballava a partir d'evidències empíriques i entenia el coneixement del passat com quelcom necessàriament útil per encarar el present. Com va escriure-li l'historiador francès al mateix Fontana: «No es una ciència freda la que volem, però és una ciència».¹⁵

Aquestes influències principals (Soldevila, Vicens Vives i Vilar) es complementarien al llarg de la seva trajectòria a través de la lectura d'intel·lectuals de referència com Walter Benjamin i Antonio Gramsci, de la recuperació d'historiadors anteriors com Ramón Carande i Rafael Altamira, de la descoberta de coetanis com el cubà Manuel Moreno Fraguas o l'heterodoxa escola marxista britànica, fins a les més recents «adquisicions» com la del bengalí Ranajit Guha i els estudis subalterns. Aquesta petja present a la seva obra com a historiador també es va estendre, com veurem, a la seva tasca com a assessor editorial.

El compromís polític

Aquell jove professor i recercaire també havia començat la seva militància política clandestina dins del PSUC el 1957 (i no l'abandonarà, pel que fa al carnet, fins al 1980). Militància compromesa, doncs aviat va passar a integrar l'anomenat grup d'intel·lectuals i, a principis de 1967, a participar

¹¹ Josep Fontana, «Mestres i amics», Antoni Furió i Pedro Ruiz Torres (eds.), Josep Fontana. *Sobre la història i els seus usos públics*. València: Universitat de València, 2018, p. 95-96.

¹² *Vid.* nota 12, p. 96-98.

¹³ Joan Fuster-Sobrepere, «L'historiador Josep Fontana», *política & prosa* (18 d'octubre de 2018). Disponible a: <https://www.politicaprosa.com/lhistoriador-josep-fontana> [consultat l'1 de desembre de 2018].

¹⁴ En una carta datada el 24 de gener de 1957, remesa per Vicens Vives des de Barcelona a Liverpool, li diu «Pot escriure al Sr. Pierre Vilar, en català, a Boulevard Morland, 1. Solament cal que li digui que és deixeble meu i veurà com l'atendrà» a Josep Clarà, Pere Cornellà, Francesc Marina i Antoni Simon (curadors), *Epistolari de Jaume Vicens*. Girona: Centre d'Estudis Històrics i Socials, 1994, p. 105.

¹⁵ Josep Fontana, «Mestres i amics»..., *op. cit.*, p. 98-99.

en la revista *Nous Horitzons* dirigida per Manuel Sacristán, amb Francesc Vallverdú com a secretari de redacció i un consell on coincidia amb Giulia Aidonolfi, Xavier Folch, Josep Ferrer i Josep Termes, entre d'altres.¹⁶

Aquest compromís ideològic va tenir conseqüències. En primer lloc, va afectar la seva situació militar, ja que se li va denegar poder completar les anomenades milícies universitàries i va ser destinat a fer el soldat a Inca. Va intentar prendre's el desplaçament de la millor manera possible: reprenent la litúrgia epistolar amb els pares, recontactant amb l'Àlícia Ximenes abans citada, dedicant-se a alfabetitzar quintos, travant amistat amb gent com el geògraf Bartomeu Barceló i, sobretot, descobrint una Mallorca pràcticament preturística. Tot i que els comandaments estaven al cas dels seus antecedents polítics, de seguida va poder aconseguir disposar de les tardes lliures per dedicar-se a la recerca. No és casual que a la seva tesi aparegui documentació d'un convent de Manacor, que s'interessés per la «Llorençada» (únic episodi carlí a Mallorca), entre d'altres anècdotes.¹⁷

També la militància va ser contraproductiva per a la seva tasca docent, ja que el 1966 fou expulsat amb 68 professors no numeraris més per haver signat un telegrama demanant la destitució del rector García-Valdecasas arran de la repressió de l'anomenada Caputxinada (la trobada convertida en tancada on es va fundar el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la UB).¹⁸

Sense feina remunerada, va incorporar-se a l'equip que adaptava al castellà l'enciclopèdia Larousse per l'Editorial Planeta. José María Lara va saber veure una oportunitat en aquell estol de professors expulsats de la UB i la majoria, refor-

çats per alguns joves valors, van passar a redactar les diferents entrades d'aquella obra magna: José Milicua, Jordi Nadal, Josep Termes, Miquel Izard, Borja de Riquer, Jaume Torras, Enric Lluch, Anna Sallés... Fontana sempre em deia que feines com aquelles, complementades amb les de la llibreria familiar, l'havien ensenyat a redactar amb claredat, síntesi i sentit.

El retorn a l'Acadèmia

Per sort, el 1968 va poder retornar al món universitari com agregat interí gràcies a la creació de la Universitat Autònoma de Barcelona que trenca-va el monopoli de la UB al districte universitari de Catalunya i Balears (la UPC encara no existia com a tal, sinó com a escoles tècniques superiors). Però la càtedra no arribarà fins el 1974 i serà d'Història econòmica i a la Universitat de València. Tot i que només hi passarà dos anys, l'estada serà fructífera: allà es retrobarà amb coneguts com Ernest Lluch, coneixerà a fons el País Valencià i deixarà col·laboradors de futur. El 1976 guanyava la càtedra a la UAB on també exercirà com a vicerector (1976-78) i com a degà (1981-83). Ja posteriorment, el 1990, faria el salt al projecte de creació de la Universitat Pompeu Fabra del seu amic Enric Argullol (resident habitual a Portocolom), on fundaria l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives i on, després de consumir els anys d'emèrit, es jubilaria.

Per tant, des de 1968 els principals ingressos de Fontana van provenir de la docència. Recordem que abans d'aquesta consolidació, havia hagut de sobreviure amb treballs editorials i, com que no va abandonar la tesi, podríem dir que la va finançar parcialment de la seva butxaca. Aquesta precarietat econòmica i professional contrastarà amb la seva potent aparició en l'horitzó acadèmic i editorial, amb la seva tesi i posterior llibre.

A punt de complir els 40 anys, el 1970 defensava una tesi dirigida formalment per Fabian Estapé. Oblidada ja la seva idea inicial d'estudiar els efectes de la desamortització sobre els camperols, Vicens Vives l'havia abocat a un nou objecte d'estudi que un marxista ortodox potser hagués

¹⁶ «Revista *Nous Horitzons*», Fundació Nous Horitzons. Disponible a: <http://www.noushoritzons.cat/ca/fundacio-nous-horitzons/publicacions/revista-nous-horitzons> [consultat l'1 de desembre de 2018].

¹⁷ Aquí es recopilen 20 cartes entre Vicens Vives i Fontana, incloses tres cartes (pp. 112-116) enviades a Inca a Josep Clarà i altres, *Epistolari de Jaume Vicens...*, op. cit., p. 97-116.

¹⁸ Jaume Claret, «“Perturbaciones del orden académico”. Els estudiants de la Universitat catalana entre el blau i el vermell», *Recerques* 73 (2017), p. 133-159. I Glòria Bonet i Jaume Claret, «La Caputxinada' a la premsa de l'endemà», *Revista de Catalunya* 298 (2017), p. 78-92.

pogut considerar poc convenient: la crisi de l'antic règim i la revolució burgesa. Per sort, Fontana creia poc en les consignes ideològiques aplicades a la història, mentre ho apostava tot al treball empíric. D'alguna manera, emulava als seus referents en prioritzar la recerca despulada de qualsevol apriorisme.

Aquesta tesi veia la llum en format llibre el 1971 a l'editorial Ariel amb el títol *La quiebra de la monarquía absoluta, 1814-1820*. L'impacte fou immediat. No és fàcil fer-se a la idea de com un llibre pot trastocar tan contundentment la percepció i la pràctica d'una disciplina, en aquest cas la història. Sorprenia el llenguatge i el plantejament, la diversitat i riquesa de les fonts usades i fins i tot la qualitat d'una prosa que volia ser i fer-se entenedora i d'unes notes al peu clarament de combat. Juntament amb tres altres treballs monogràfics: *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* de 1973, publicat a Ariel, *Hacienda y estado, 1823-1830*, de 1974, i *La revolución liberal (Política y hacienda 1833-1845)*, de 1977 publicats per l'Institut de Estudios Fiscales, dirigit aleshores per Enrique Fuentes Quintana. Fontana va transformar la visió sobre el XIX espanyol i va convertir-se en referent en la història hisendística espanyola i en l'estudi de la transició espanyola de l'Antic Règim al liberalisme. Així valora aquesta tetratologia l'historiador i en part deixeble, Josep Maria Fradera:

«Contra la interpretación del perfil del historiador catalán como de un aguerrido debelador de reaccionarios y eclesiásticos, el lector interesado encontrará en este corpus de alto nivel una apreciación muy ecuaníme de los grandes hacendistas de la época, fuesen ministros de Fernando VII, de María Cristina o Isabel II. [...] El esfuerzo por reconstruir un marco interpretativo razonable y sobre materiales tan poco estudiados hasta entonces tiene pocos equivalentes. [...] Si el antiguo régimen y el estado absolutista se hundieron sin remisión entre 1808 y 1835, la falacia de pensar a España como una anomalía en Europa, acariciada durante tanto tiempo dentro y fuera del país, no tenía razón de ser, era preciso situar las cosas en otra dirección. El debate se desplazaba hacia las formas y los resultados de la revolución liberal y del liberalismo resultante

[...] La idea de una exasperante anomalía lineal se desvaneció para siempre en la mejor historiografía española».¹⁹

Per a Fuster Sobreperere, la colossal ambició intel·lectual de Fontana li havia permès explicar «com es va produir la crisi de l'Antic Règim, la descomposició de l'imperi i el col·lapse de la hisenda, i com aquest procés va precipitar una revolució liberal que sentava les bases de la revolució burgesa a Espanya. “Los estados viven por la Hacienda, pero también mueren por ella” deia una memòria de 1825, i era un resum exacte d'allò que Fontana havia demostrat pel cas espanyol. Anys més tard, amb motiu de la reedició de *La quiebra*, resumiria així la transcendència del seu treball: “la quiebra del imperio dio paso al proyecto de construir un estado-nación español (...). Pero si la pérdida del imperio hizo posible este proyecto, no cabe duda de que su larga persistencia fue responsable tanto de su debilidad, como del retraso con que se iba a producir la modernización económica en España”».²⁰

Fontana editor

La publicació a Ariel de la seva tesi no era cap casualitat. Des de principis dels seixanta, aquella casa barcelonina havia anat incorporant com assessors a diferents professors i intel·lectuals que havien anat escorant la seva línia editorial cap a l'esquerra. Entre aquests trobem a Manuel Sacristán, Jordi Nadal, Fabian Estapé i, entre d'altres, també a Josep Fontana. Segons l'editor Gonzalo Pontón, l'historiador barceloní «no solament dirigia “Ariel Historia”, sinó que aportava gairebé tot el que es publicava a “Ariel Quincenal” i a altres velles col·leccions de la casa». No és casual que al seu catàleg trobéssim noms com els de «Pierre Vilar, Gordon Childe, Moses Finley, Eugene

¹⁹ Josep Maria Fradera, «Josep Fontana y la historia española», al suplement *Cultura/s de La Vanguardia* (8 de juny de 2019), p. 22-23.

²⁰ Joan Fuster Sobreperere, «L'historiador Josep Fontana»..., *op. cit.*

Genovese, Christopher Hill, Eric J. Hobsbawm, Michel Vovelle (dels de fora), o Ramón Carande, Pablo de Azcarate, Vicente Rojo, Pere Bosch Gimpera, Abilio Barbero, Antonio Miguel Bernal, Josep Termes... (dels d'aquí)».²¹

Coincidint amb la mort de Franco, Pontón decideix deixar Ariel per fundar Editorial Crítica, el 14 d'abril de 1976 fent-se acompanyar de Manuel Sacristán, Xavier Folch, Francisco Rico i Josep Fontana.²² «A Crítica no només em va aconsellar des del principi què havia de publicar, sinó que em va ajudar a inventar títols, a refer traduccions, a corregir proves, a redactar textos de contracoberta, a buscar il·lustracions, a donar-me arguments de venda..., cosa que ha continuat fent fins al dia d'avui».²³ Un testimoni similar ens dona Carme Esteban, substituïda de Pontón al capdavant de Crítica: «Quan algú em preguntava quin era el paper d'en Josep a l'editorial, jo responia sempre dient que ell era l'ànima de Crítica».²⁴

Resulta especialment interessant resseguir la seva tasca com assessor editorial, principalment a Ariel i a Crítica però també de forma puntual en altres segells i iniciatives editores, perquè és a través de la seva petja en aquests catàlegs que va exercir una enorme influència a Espanya i Llatinoamèrica. Com en el cas de la seva recerca, partint d'un marxisme heterodox, va decantar-se per investigadors i corrents que fessin aportacions reals i novedoses al coneixement històric, mentre defugia els excessos teòrics o els apriorismes ideològics.

Sense oblidar l'imperatiu comercial, l'eclèctica tria sovint també recollia les seves opcions ideològiques i morals: John K. Galbraith, Carlo Maria Cipolla i Ronald Fraser, Ramon Carande, Marc Bloch i Gabriel Jackson, i E.P. Thompson, Eric Hobsbawm i Christopher Hill.²⁵ Com ens recorda

Fuster Sobrepere, segurament la influència dels heterodoxos historiadors marxistes britànics: «el va ajudar a desprendre's d'una idea teleològica de "progrés" sense abandonar la raó i sense acceptar mai cap raó per sobre de les aspiracions i els anhels de la majoria dels humans en la seva historicitat».²⁶

Aquesta dedicació al món editorial va compatibilitzar-la sempre amb l'Acadèmica. A banda dels càrrecs acadèmics abans citats, sempre va mantenir un peu a la docència i a la recerca. Com a docent, la seva meticulositat i la seva timidesa el duïen a dur sempre les classes escrites, tot incorporant canvis constants segons llegia les novetats bibliogràfiques o avançava en les seves recerques. Va fomentar la recerca entre els seus milers d'estudiants, desenes de doctorands (d'aquí els més de 150 pròlegs) i col·laboradors diversos; i es va implicar en l'impuls de revistes científiques com *L'Avenç*, *Taula de Canvi* i *Recerques*, entre moltes d'altres. Aquesta última, fundada el 1970 juntament amb Ramon Garrabou, Josep Termes, Ernest Lluch i Joaquim Molas, aspirava a ser una versió catalana de l'anglesa *Past & Present* per tal de renovar les ciències socials.

Generós amb els joves i exigent en l'ambició intel·lectual amb els coetanis, tenia un alt sentit de la lleialtat, però no sempre fou de tracte fàcil i sovint es deixava endur, en les relacions personals, per filies i fòbies. Els seus enemics (i alguns amics) li retreien aquest caràcter i alguns episodis concrets. El mateix Vicens Vives l'advertia en aconsellar-li: «aprofita el seu temperament constructor i desenvolupa'l en grau màxim; i soterri la perillosa fibra nihilista, com més aviat millor».²⁷ Amb tot, el cert és que en el moment d'actuar com a historiador i editor, aquests prejudicis quedaven tancats a la calaixera, superats per l'ètica del treball i la voluntat empírica que el regia professionalment.

²¹ «L'assaig: una opció editorial a contracorrent. Conversa amb Gonzalo Pontón», *La Central* 2 (2005), p. 53.

²² Gonzalo Pontón, «Una historia de amor», text inèdit llegit a Madrid amb motiu del premi del Gremi de Llibreters d'aquella ciutat a Editorial Crítica (6 de maig de 2008).

²³ «L'assaig: una»..., *op. cit.*, p. 68.

²⁴ Carme Esteban, text inèdit de la seva intervenció a l'acte de lliurament de la Medalla d'Or de la Ciutat de Barcelona (15 de novembre de 2018).

²⁵ «L'assaig: una»..., *op. cit.*, p. 63.

²⁶ Joan Fuster Sobrepere, «L'historiador Josep Fontana»..., *op. cit.*

²⁷ Carta de Vicens Vives a Fontana, Barcelona, 10 de maig de 1957 a Josep Clarà i altres, *Epistolari de Jaume Vicens...*, *op. cit.*, p. 110.

On és l'escola Fontana?

Tot i el seu pes innegable en la recerca i l'acadèmia, paradoxalment mai va consolidar una escola de seguidors a nivell universitari. Si de cas, els seus deixebles cal cercar-los en altres àmbits. D'una banda, en els seus milers de lectors que omplien les seves sovintejades conferències o compraven els seus llibres. Això es feia evident a tota Espanya, però també a Llatinoamèrica, països amb els qu mantenien una estreta relació gràcies als seus primers viatges i, posteriorment, a través d'investigadors locals. De l'altra, el segon gran focus de «deixebles indirectes» era la gent dedicada a l'ensenyament de la història i, sobretot, el professorat de Secundària. Conscient que eren qui defensaven la disciplina en primera línia, va crear un Seminari de Professors i Professores de Batxillerat des de l'IUHJV que encara avui manté la seva activitat.

Preocupat per l'ensenyament de la història i per l'evolució de la pròpia disciplina, des dels anys setanta començarà a publicar monografies sobre aquestes qüestions, amb la doble voluntat de defensar una història al servei del canvi social i de posicionar-se de forma militant en el debat sobre el seu ús públic i cívic (*La historia*, de 1974, *Historia: análisis del pasado y proyecto social*, de 1982, *La historia después de la fi de la història*, de 1992, *La història dels homes*, de 2000, etc.).

Aquesta línia més reflexiva no vol dir que abandonés els treballs sobre el segle XIX. De fet, seguirà sent un camp del seu interès on combinarà obres més de recerca concreta amb obres de síntesi més àmplies com *La fi de l'Antic règim i la industrialització*, de 1988, cinquè volum de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar per a Edicions 62, o *La época del liberalismo* de 2007, volum sisè de la *Historia de España*, que ell mateix codirigia amb Ramón Villares.

Evidentment, la seva obra no va estar exempta de polèmica, tot i que sovint amb pocs arguments historiogràfics i molt apriorisme ideològic. Així, encara avui sovintegen els retrets a la seva militància d'esquerres, les imputacions sobre una suposada abducció per part del nacionalisme català o les simples desqualificacions personals. Aquests atacs no sempre es queden en el paper o en la cen-

sura d'accés a determinades institucions, sinó que inclou prohibicions com la que l'Opus Dei va estendre a alguns dels seus llibres,²⁸ o el regateig de reconeixements.²⁹

El darrer Fontana

Alguns d'aquests atacs s'expliquen per la seva trajectòria més recent i, en especial, per dues circumstàncies: l'èxit dels seus darrers llibres i les tesis defensades en ells. Tot i ser un autor respectat i conegut dins del gremi, el salt a un públic més ampli no es va accelerar fins els darrers anys. D'una banda, la seva obra comença a rebre l'atenció del públic internacional i títols com *Europa ante el espejo*, del 1994, es tradueix fins a dotze llengües (de l'anglès al xinès, passant per l'alemany, el txec o el japonès), mentre que el voluminós *Por el bien del imperio*, del 2001, i *La formación d'una identitat*, del 2014, es converteixen en *bestsellers* a Espanya i Catalunya respectivament (ambdós compten ja, a més, amb versions en marxa al xinès).

D'altra banda, aquests dos llibres representen la culminació de dues preocupacions sempre presents dins de la trajectòria de Fontana però que ara prenen centralitat: la gran divergència contemporània entre rics i pobres, i els orígens de la catalanitat. Al primer llibre citat (però també al posterior *El siglo de la revolución* de 2017) se'ns mostra —rere un allau de documentació i bibliografia— com només la derrota del feixisme i la por a un possible contagi del comunisme a Occident, van permetre la construcció d'un Estat del Benestar en aquesta part del món. Això va provocar un miratge de progrés social que l'actual mutació capitalista sembla decidida a destruir. Com ens recorda l'historiador i deixeble Ricardo Robledo:

²⁸ Ricardo Robledo, «Evocación de Josep Fontana (1931-2018)», *Revista Uruguaya de Historia Económica* 14 (desembre de 2018), p. 64-66.

²⁹ Àlex Milian, «Els honors que Josep Fontana no rebrà», *El Temps* (19 de novembre de 2018). Disponible a: <https://www.eltemps.cat/article/5589/els-honors-que-josep-fontana-no-rebra> [Consultat l'1 de desembre de 2018].

«Si hubo una perspectiva vertebradora de toda su investigación, esa fue la crítica a la visión lineal del progreso que tomó nuevo impulso al calor de la recesión económica abierta en 2007-2008. [...] Fontana ofreció un complejo marco explicativo poco frecuente: muy buena divulgación, con un alto nivel de información, actualizado al día, integrando los problemas de la desigualdad económica y social, que Piketty había popularizado, junto con las variables políticas de las que el autor francés, según él, había prescindido».³⁰

Per la seva banda, els treballs sobre la persistència d'un sentiment de catalanitat van ser interpretats com una lectura teleològica o supremacista per uns, i com un suport més o menys explícit al procés per d'altres. En realitat, Fontana estava sent fidel a si mateix, en ocupar-se d'una qüestió que sempre l'havia preocupat i en fer-ho des de l'anàlisi històrica i a partir de la recerca empírica. Lluny tant de les lectures anacròniques sobre la nació catalana com del menysteniment de l'existència d'una continuïtat històrica; crític contundent tant de les polítiques de l'austeritat com dels qui fan servir les banderes per amagar les seves mancances i escapar-se de les seves responsabilitats; al costat dels que sempre va considerar els seus, els vençuts.

Si algú em demanés per quin llibre de Fontana pot començar, la resposta dependria segons fos l'aproximació: si es cerca llegir un clàssic de la història caldria prendre *La quiebra de la monarquía absoluta*; si es volgués un text provocador i de fàcil accés els orientaria cap a *Europa ante el espejo*; si agraden els llibres d'història farcits de petites històries i xafarderies, hi ha *De en medio del tiempo*; si es busca saber de l'evolució de la disciplina i cap a on pot anar, està resumit a *La historia dels homes*; si ve de gust un text que expliqui des de l'esquerra com hem arribat on som, el llibre és *Por el bien del Imperio...* O, fins i tot, es pot escollir el llibre que va deixar inèdit: *Capitalisme i democràcia. Com va començar aquest engany*, un text combatiu en el que la reflexió historiogràfica li serveix per mirar

el present a la cara i buscar les arrels i l'explicació al món d'avui.

L'ofici d'historiador

Tot i la seva diversitat, tots i cadascun d'aquests llibres comparteixen una mateixa convicció, que «la tasca de l'historiador es defineix fonamentalment pel seu compromís amb el món en què viu, i que la finalitat del seu treball és la de contribuir a explicar els problemes reals dels homes i les dones, d'ahir i avui, i d'ajudar amb això a resoldre'ls».³¹ Aquesta coherència interna i solidesa metodològica de la seva obra com a historiador i editor no equival a immobilitisme. En altres paraules, les preguntes sempre han estat les mateixes, mentre que les respostes han anat evolucionant, enriquint-se i matisant-se. El contrari no serveix per a res o només serveix per l'entotsolament acadèmic i sectari, perquè ni fa avançar el coneixement, ni és útil a la societat. I és que, com va escriure en un altre pròleg: «el de historiador no es un trabajo sino un oficio: algo que sólo merece la pena hacer cuando busca algo que te importa a ti y que puede importar a otros hombres y mujeres –no sólo a la tribu de los historiadores–, cuando “saltan chispas” entre la evidencia que manejas y tu propia persona. Entonces es cuando la historia se convierte en “una admirable rama del conocimiento” y su cultivo, en el oficio más apasionante que pueda imaginarse».³²

Tres idees poden resumir aquesta semblança. En primer lloc, la coherència del plantejament historiogràfic de Fontana que sorgeix de la fortuna de comptar amb tres mestres, que beu de l'eclecticisme d'influències, que parteix d'un compromís cívic, que desconfia de qualsevol excés teòric i que ho fia tot a la recerca empírica. Segonament, la vehiculació de la seva petja a partir del treball acadèmic (docent i de recerca), però també des del catàleg de les editorials que va assessorar al llarg

³⁰ Ricardo Robledo, «Evocación de Josep Fontana»..., *op. cit.*

³¹ Josep Fontana, «Mestres i amics»..., *op. cit.*, p. 99.

³² Josep Fontana, «Prólogo», Lev Gumilev, *La búsqueda de un reino imaginario. La leyenda del preste Juan*. Barcelona: Crítica, 1994, p. XI-XII.

dels anys. I en tercer i darrer lloc, la influència de la seva obra i pensament entre lectors, activistes i gent d'història, més que no en cercles universitaris (que també).

Personalment, li dec moltes coses. No li dec cap posició ni cap càrrec, sinó coses més valuoses i intangibles: un intercanvi sempre suggeridor, un llibre desconegut, un CD discutible, un consell dissimulat... Al seu despatx de la Pompeu,

hi tenia emmarcada una frase manuscrita extreta d'una carta de Jaume Vicens Vives que, sempre vaig pensar, ell havia honorat. El text deia així: «Cap mestre no escriu més que una petita part del que porta dintre, i una bona proporció del seu ensenyament s'exerceix a la classe o a la conversa, on es donen moltes coses que mai no seran lletra impresa».